

Uncle Rabbit and the Wax Doll

(original transcription of a story recorded in Nahuatl audio available at <http://www.balsas-nahuatl.org/catalyst> download file Serakokoneetl.mp3)

¹ Sē, ōkichīw sē ōn Konējoh. Pero ontlawelita nē sentlapal.

Kitowa, “Tēh, ya’atsīn kinekisia nēchpanōltīsia, nē milá, tlakwalkān *huerta*. Mm. Nō niāsneki, nō milá notlakwal ōn, kamoxihtli. Āman, tēh, xāk ā’inōn nēchpanōltīs. ¡Xakah!”

Milá tlayōwia, yōnotlālih sā ontlachīxtok nēyá ānālko, sentlapal.

Kihlia, yoún, “¡*Balsero!*” San tsatsi hkōn, “¡*Balsero!* ¡Āh, diki tlā ninénekisiah ākinōn nēchpanōltīs, māsi niman nēchkwās! Ta nē ōnkah sē tepetlatl tampa, tampa nēchkwās, *porque* nō milá nichīāwak”.

⁵ Ah bueno. Kitowa sā ōkontak Āketspalwēweh, i wāhlatok itik ātl. Kihlia, “¡Ay Tio Konējoh! ¿Tlīnōn t’neki?”

“Ay, ti’itasia Āketspalwēweh, nō milá nihneki niás nēika. Āman ni’itowa, san nē nōnwelita ōn tepetlatl. ¡Milá tlakwalkān, pestik! ¿Āman ā’inōn kinekis nēchpanōltīs? Māsi niman pa nēchkwās nē, di yōnikīsato. Yoún, pero tlā, nō milāk nichīāwak. *Porque* san diki sē niman nikān nēchkwās, yawa, yoún, hkōn san totoyāwis yō nochiāwisio. Nochi tlāhli konīs. Tēh, nē īpan tepetlatl māsta kipāpalōs ōn, nochiāwisiotsīn. Milá kwaltsīn, kētla, ¡nichīāwak tēl!

“¿Yā kwākōn? ¿T’neki tiás?”

Kihlia, “¡Kēmah!”

“Tēh, kwākōn tlā milāk, tlā milāk tēl, kētla, nimitskāw..., nimitskwās, tēl. Tlā niás, tlā nimitspanōltīs. ¡*Pero* tlā yā milāk!”

¹⁰ “Kēmah. Māsi tlā yōtikīsato, ‘chiá tawa tipowetsis, nō, nō, nō sā nimischiatos. Ta niwestotos para, yoún, pa nimischiatos kine para pa tinēchkwās.”

“Ah ‘*ueno*,’ kwelkaki Āketspalwēweh. “Tēh, kwākōn, ¡xtlako nikān notlākapan!”

Ōontlakōk kine ōn Konējoh.

Ta yāwatitiw. Pāki.

‘*Ueno*. Ay Āketspalwēweh, ay yō tlanemilia, “¡Ah nipolakis! Nikān n’kwās mejor īn. Nikān n’kwās īn, Konējoh. Ah nikān ma..., nikāmīmihtīs para nihkwās, tlāmo xmilá nihkwās”.

Ay kimati ōn Konējoh yōpēw pātsiwi īmāwān. “¡Ay, ay! ¡Mā, māka, māka tipolakis Āketspalwēweh! Nō yōnimitsilih kānōn tinēchkwās. *Sólo*, yoún. tlāmo, tēh, hkōn *xbueno* yes. Yoún, san tinē..., san nochi

toyāwis noyesio, noso nochiāwisio. ¡Mejor ma, ma tikīsatih! ¡Kēmah, mm, yōnimitsihlih! Pa nimischiatos, nē nō niman ninotēkas para sã tinēchkwatasi.”

Tēh, nōsah wāhpowetsi kine, piri yō īmetskohyo i pātsihtok.

¹⁵ Yō di, xkineki pātsiwis īmetskohyo yā kētlā ontlantok āpolaki, yaw āwa’atlan yō īn Āketspalwēweh. Ah, yōkīsato, lāman, “¡Tēh, lāman lā, san nikān nāchkāw Koyoh..., Tio Konējoh!”

Kihlia, “¡Kāyoweh! Āman, tēl, āman hkīn xtlachia para tlahpakopa, kētla kān wāhlatok ātl, kēn wāhtemōtok. ¡Tawa hkīn xmoteketsa! Nō kine nē nontsikwīnis nē īpan tepetlatsīntli. Pa nimischiatos ‘chiá ton..., kētla, tō timokwehtlālīs para tō tipowetsis nō nē, kāmpa nō ninemis”.

Nē tēh, yoún, ōn notlapalōtē’atimi kine hkīn lāman ōn Āketspalwēweh para ātēmpakopa ītech tetl. Ōontsikwīn Konējoh, ¡Adiós! Ōyah. Niman ōyah ōn Konējoh, piri yō nē ontlamastok kāmpa tlakwās.

“¡Ay, ma āman, yōnēch’akayāw! Yōnēch’akayāw. Xok nihkwās. ¿Kwā āman, kēn n’chīwas? Ah, pero nīhpias kāmpa ātlīs, tēh, nepa ōn pa nihkwās pa nikā..., nikāwītekis yā nocola. Ikwāk ātlītos, mero ikwākōn nihwītekis para, xnēchitas kēn, kēnōn nihkwās, kēnōn kētla nihpolahtilīs”.

Ah ‘ueno. Nē hkōn kinemilitok Āketspalwēweh, yō yōyah.

²⁰ Mm, ōkalak tōnahli lāman, ye wāhtetemōtiw, yoún, sã konistiw yā īkam..., tlā i tlassesēya, tlā xok āk *huerto*. Yō kalakis nē, kāmpa kamowērtah, pan kamoxihtli kikwās. Pero ōpēw, ōkalak kine kitowa, tēh, lāman ōki..., ōpēw tlakwa. Sē *semana* yōkimakilih, lā milá *huerto* yōpēw kwalāni. Āman xok, xok *bueno* *thuerta*, milá, tēh, sã yeká tetepoltik kamoxihtli, sānchiaxihtli. Nochi kiyekákwatiw.

“¿Ma ākinōn de milāk nēxtlakwālia? ¡Mejor āman, nō nihnem..., ¡nihtlālīs sērakokonētl nē kāmpa yōnikitak, kāmpa wāhkalaki nēsi yā yōlkātsīn! Āman nikitā ā’inōnōn, ākinōnōn tlakwa nikān īpan *nohuerta*. Nihtlālīs kokonētl”.

Niman kitō ōkitlālīh, ōkíchīw sēn sērakokonētl hkīn wa’apantsīn. Mm, tomāwak, yā *puro cera*.

Yoún, ay kitowa lā kwāk yōkíchīw, āman x’kāwati nē, yoún, kāmpa wāhkalaki ōn Konējoh. Yō ōyah.

“Āman kwālkān nikwālitā. Deporsín de kāmpa oksepa ōwāhlah, kasis, tēh”. Mm, piri yō kimastok yā yemānki ōn, ōn *cera*. San di kinīsiwīs, pa nokāwas”.

²⁵ Yō ōn Konējoh ōwahlatiah kitō i kalahtok tōnahli. Yō ōn *huerto* yōyah. Yōkikāhtēw ōn.

Dyā ¿ma āman? ¿Ma āman tlīn h’chīwa nikān?” kihlia. Yōasik nē kāmpa corral, wān “¿Tliá? ¿Ā’in tawa, tlīn h’chīwa nikān? ¿Tliá tinēxtsakwilia? ¡Man ōn! ¡Nō nikān nikalakine! ¡Xmekwani tlā t’neki, tlāmo *nimitsjodērōs!*”

Tēh, xnekwania, tēl. Sapatsīn kihlia hkōn, i konistok i tlaiwa para tlakwās. Āpismiki.

“Ay hijo, tēh, āmantsīn nik..., *nimischingārōs* tikitas, nō milāk nimākohtik. San sē nimitskalakilitiās noye..., nomāyēhmātsīn. ¡Eh! ¡Ta nē timotsīnkestiās!”

³⁰ Ba, tēh, xnekwanía, como yā san *cera*, yō, mpa nemi. Piri yō yōkwālān.

“Yā milá, tēh, tlā yā milāk xtímekwanīs, pero āmantsīn nē nimitsontlakalis. Nō noyēhmā milá kohtik.”
Mm, kētla ōkitlālilitiah kine lāman ōkiteloh. Pōn ōnokāw īmā.

“¡Hijo! Āman yōtinēchmākītsih. ¿Kēn ti’itowa, xtihmākāwas īn nomā? ¡Āman ki nomāpoch nihlāl..., nimistlālilīs! Tikitas di xlāman di sta nē ōtiwestito”.

Ki yō x’kalakili īmāpoch, ¡nōhki nō ōnokāw! ¡Eh, lāman lā sā īxiwān!

³⁵ “¿Ma āman īn? Āman sapa, sapa noxiyēhmā, nikitas tlā xtinēchmākāwas. Nō nimistelesas, yoún, para, para tinēchmākāwas.”

Ōkimākāw. Nōsah ōkitelesak yā īxi, īxiyēhmā. Pa ōnokāw nōhki. Āman sā, sā īximāpoch.

“Āman lā sā noximāpoch, āman tikitas tlā diābloh mits..., di xnimistlakalis para nimi..., tinēchmākāwas. Lā yōtīnkītsih nochi nomāwān niman sē noxi. ¡Āman ki nomā, kētla noximāpoch pa yaw! ¡Yō milá kohtik!”

Eh, nō x’tlālilitiw. Nōmpa ōnokāw, lāman lā sā pilkatok Konējoh. Nī xok ōtlakwah.

Mm. I kala[hto]k tōnahli, kitowa, “¿Ma āman, kēn n’chīwas? I kwahli xok nitlakwa, āman nikān yōnēchasik īn tlākatl. Īn sā nipilkatok”.

⁴⁰ Tēh, kitowa ontlātlachīxtok kine para kiāwak ki napayá yōpanōka, kāmpa kitelotok ōn sērakokonētī. Mm, ōkontak i wāhlaw Tio Koyohweh. Mm. Ōkītsatsilih, “¡Nāchkāw, Tio Koyohweh!” Nē, mm ōnotekets Koyohweh kān, “¿Ma ā’inōnōn wāh..., nēchāhnōtsa? ¡Xa’ah ni’ita!”

Mm, sapa x’tsatsili, “¡Nāchkāw, Tio Koyohweh!”

“¿Ma ā’inōnōn? ¡Ta xni’ita kān nemi!”

Lāman *ōnārrimārotiah* kine itech *corral*. Sapa ōkītsatsilih ikwāk sā *cerca*. “¡Nāchkāw, Tio Koyohweh!”

“Kihlia, “¡Mani xtō nāchkāw, Tio Konējoh?”

⁴⁵ Kihlia, “Kēmah”. Kihlia, “Nāchkāw nō nimitsonōtsa, ni’itowa, yoún, “¿Kwā tawa, tō t’mastok yā tō, yoún, nō nikān ōnēchkāhtiakeh īn, *huerteros*. Kitowa, nē..., kwalkān nēchāhmakaseh sentetl pío. Mm, tēh, nō xwel nihkwa ōn pío. Āman ni’itowa, tlā t’neki, tō *mejor*, tō tlakwāw motlātlakwal ōn, pío. Niman, tēh, ¡simi sentetl! ¿Mani nō n’tlamīs ōn? Man tēh, deporsín xnō xkaman n’kwa ōn pío. Tō h’mastok yā tō yō t’kwāne”.

“Ah ba, tēh, nō tēh, yoún,” kihlia, “nō tēh, yoún, ¿tēh, tlā yā milāk?”

“Oh, milá yō, tēh, hkōn [ō]nēchihlitēhkeh, yā kitowa, tēh, kwalkān san tlanēstok wāhlās ōn *huertero*. ¡Ma nitlapias nikān! ¡Ma nitlapixto nikān! Mm, āman tlā t’neki tō, ¡tō nikān xmokāwa! Tō kwalkān mopan yekos. Mm, eh, tō, tō h’tlamīs ōn, āman nō ¿kēn n’tlamīs? niman nō nipitentsīn. Ba tēh, tō, tēh, kēmah h’tlamīs”.

Ah ba, tēh, nō kēmah n’tlamīs tēh, yoún. ¡Māsi ta kanah ōme!”

“Ah ‘*ueno*, tēh kwākōn”. Kihlia tēh, “¡Xnēchkopīnili nomāwān!”

⁵⁰ Ōpēw kinkopīnilia kitowa īmāwān. Mm. Ōkikīxtih. Ikwāk nāwi, nāwi, nochi yōkikīxtih, pāki ōn Konējoh. “Ay, āman yōnēchkīxtikeh yō nānika. ¡Āman ki tō kine, ma ni’ita tlā milá! Tēh, ¡xkintlālahti nōhki momāwān kāmpa ōkakalahkeh īn nō nomāwān!”

“Tēh, māsi”.

Yā īyōhlo, tēh, ōn Tio Koyohweh. ¡Piri yō kikwās pío! Mm. Tēh, kitowa, “¿Mani man kēn?”

Āman yō yā pitentsīn, tēh, yō ta pilkatok. Āman yō yā wēi ōn Koyohweh, ta westok, ta asitok tlāltipan ītepotskohyo.

Ompa ōtlanēxtilih. San kwahli tlālchiphāhtohtsīn, yōyekok *huertero*.

Ōkontak, kimastok kāmpa ōkikāwato. Ōkontak, “¿Ma ā’inōnōn pa nemi? Ni’ita Tío Koyohweh. ¡Ah, *horita* n’tlakwaltīs!”

⁵⁵ Mm, kitō xkonkwi īmachīteh. Niman nēyá, xonkalaki itik ātlahmātli kāmpa *thuerta*, x’tekiti tlakōtl, sē *docena*. Mm, ōkitekito. Ōwāhlah. Ta kwā..., kwāhnonōstiw, yō ki..., kwāhkechpanowa tli..., tlakōtl *huertero*. Mm.

“¡Ma āman! Ah, ni..., kitō lāh tlā pío n’kwās, ¡man ta āman i tlakōtl kwāhki! ¿Man tlīn para ōn tlakōtl?” kitō Koyohweh. “¿Tlīn para ōn tlakōtl?”

Mm, kēwītitiw, kikwātlatlatskowa ōn Konējoh, eh diāntreh ōn Tio Koyohweh. Ta kāmpa ōkimihtih, tēh. “¡Ār[i] īkonēw!” Kwalāni. Ikwāk xi kimihtia, kwalāni Koyohweh, “Pero san de kāmpa nēchkakāwas īn, *huertero*, n’kwās ōn Konējoh. ¡Kitas tlīn n’chīwilīs!”

¡Man kēn ma kíkāwa! Piri yō kwalāni ōn *huertero* yā yōkitlamilih īyekatsīn īkamoxiw. Mm, ōkimihtikeh, tēh. ¿Āman tlīnōn kine?

Mm tlā yō ōn nē, yō ōnátli, ōnátliw ōn, Konējoh. Ompa nō kichiatok Āketspalin. Nō, nō kikkwāsneki yā kētlā ōkíkayāw. Niman kikkwās tlā, yā ōkipanōltih. Āman nāniá sē yōkimihtih. Yōkimihtikeh *īcompañero*, yā diki kikkwās pío Koyohweh. ¿Katlih kine ōn pío? Piri yō, kwalāni ōn *huertero*.

⁶⁰ Nō nēchka, sā i tiōtlak yaw. Ōkitak lāman, ta tlawēi tlakaltok Āketspalin.

“Eh, āman n’kwās. Xok ninowiyōnīs, kitlālīs yōnimik”.

Ba tēh, yō *como* tlachia, “Ey Āketspalwēwentsīn, sā tlamastok. ¿Kēn ni’itōs, lāh yōmik? Niman yō, mm, tēh yōltok, san yā yōnotlamastitē’ak. Ni’itōsia yōmik tlā ta, ta, kāskawitokeh. ¿Ay, kēnōn tēh, sā āman simi xpa nātliis tēh kāmpa nemi, sapa nēyá nitemōs sē *lado*.”

Yō yaw nēyá. Yō san kāmpa nemi, noso kamantika xātli. Tēh, xok nopilo..., kētlā xok onasi. Mm, ikwāk xāk, onātliwitsi. Niman sapa wāhmōstla.

“¿Kwākōn āman, kēn n’kwās? *Mejor* āman hkīn n’chīwas, kēn nēx..., kēn kitō *mejor* nō, *mejor* āman, nīminōtsas īn āskameh, para nēchekōtoseh.”

⁶⁵ Mm. Kihlia, “jĀskatsitsīntih! Ni’itowa, yoún, yō nō lāh nēchkwalānia īn Konējoh. Āman kitō ta, kitōs tlā yōnimik tlā tanēchāskawitoseh. Mm. Āman ni’itō, tlā kemenōn xnēchpalēwīkān tlā, tlā, yoún, ni’ita yō, yoún, i yekotok. Noso tlā yōpanōk i ātlīs, nōmeh xtemōkān para xtlah nimikiseh. Nō nōntlatskōs para yā *nocola* para hkōn t’kwāseh. Nōmeh nō sī nīnkwāseh, kitō milá chiāwak”.

Ah mani yō *tonto* Konējoh. Ōkontak. Ta kāskawitokeh nē, Konējoh [quiso decir, Āketspalwēweh]. Āman kēmah, jeh mani yō tlā *nārrimārotok!* San wa’a konistok.

“¿Man kēn ni’itōs? jLāh, lāh yōmik ōn! Mm, ta kāskawitokeh. Xmilāk, tēh, yōmik ōn, san, san *mañoso*. *Por tal* kineki ompayá ma nia. jKāyoweh, xniás! jMm, mahki!”

Niman sē *lado* yā yaw.

“¿Ey, dya nō āman kēnōn n’chīwas? jAh deporsín xnihkwās tlakah īn, mm, ōn Konējoh!”

⁷⁰ “Mm, kēn ni’itōs lāh, lāh yōmik ōn Āketspalin. Ta kāskawitokeh. Ni’itōs yōmik tlā milá ta we’a xīntok īkomiteyo. Ta xīxīntok īkomiteyo, hkōn ni’itōs lā yōmik. jPiri yā sā *hueso* xīntok! Āman, āman *entero*. jEh xmilāk, tēh, i miki ōn!”

Sahkón xkito, tēh, ōyah. San ōwāhtiōtlak[tik], yō nē ontlakwatiw. Nē *huertero* kwalāni yā milá, īn kokonētl nō, nō xok kitlālīa ōn tlākatl. Yawa ōki..., ōkípāxoh Koyohweh. Mm, tēh, yō *kiseguīrowa* tlakwa, *kiseguīrowa* tlakwa, *cada* tiōtlak. Wāhtlanēsi hkōn.

Tēh, lāman, nōsah, kitō, “Pero āman nīhpias kāmpa yō īn, kāmpa kochi”. Mm, yōkitak kipia *īpocito* Konējoh. Yoún, pa nikān, āman lā nikān ko..., xkipia kēn, kēnōn kitōs. “Piri āman nān kochi, pa kalakis. Mm, nō nitlālīwawānas mās kēchiá nonahtos.”

Mani yō tlā piten[tsīn], piri yō weyak. Tlālwawāntinemi ōn, Āketspalwēweh. Mm tlā i kwahli ta kónyekotiw. Nē kāmpa itēnko pa, pa xkixitīnia. San nēyá hkīn kāmpa ī..., kētla itlākapan, pa kine kiwawāna. Lāman napa kalaki. Eh, sā kamakoyāhtok, “Ah *mero* nān kalahteko ōn Konējoh para nihkwās. ¡Āman kipia para n’kwās!”

⁷⁵ Yō kwālistok kine, kēn kichīhtinemi ōn Āketspalwēweh. Eh tēh [ma]ni yō tlā, tlā *tonto*, ma kalaki sampa.

Kitō, lāman yō..., yōātlīto. Yō mpa nentok nē lāman itik īostōtsīn kāmpa kochi. Tēh, como tlamachilisiōh kine nō, ōn Konējoh, kihlia, “¡Nokākaltsīn, nokākaltsīn! Mm. ¡Ah xnēxnānkilia nokākaltsīn! Di ikwāk niwālaw, niman nēxnānkilia.” Yoún, kihlia, “¡Yōniwāhlah nokākaltsīn! ‘*Ueno*, eh hkōn nēchihlia. Āman tēh, ye’atsīn pa nemi yā, yō yā xnēxnānkilia. *Mejor*, yoún, xok h’neki tēh, xniás pa. Mm, tēh, āmanīn ye’atsīn iwān pa nemi nokaltsīn. Oksē *lado* nikochis.”

Oksē *lado* yaw. Eh, kwalāni ōn, Āketspalin yō mpa kamachālotok itik ostōtsīntli.

‘Chiá ōn nēyā *fuerte* kalaki sē tiōtlak ontlakwatiw. I kwahli sapa, sapa nōsah, sapa sehnek ōkíchīw īkaltsīn. Eh tēh, i kwahli tēh, yā jah, simi xok kalaki, tēl! Konējoh, nē konistok. Yoún, sapa ōkēhchīw īn, kāmpa, yoún, ōkitak ōkoch. Nōsah ōtlawawān Āketspalin.

Kihlia, “Lāman, mm, āman nōsah, ōkalak. Āman, āman milá niman h’nāwatilīs, niman nināwatis. Nināwatis. Mm, tlā yōk..., yōyekok.” Yō yā kitō niman kinānkilia īkaltsīn.”

⁸⁰ Mm, *bueno*. Yō ōn Konējoh hkīn, nōsah tsatsitiw. Mm, “¡Nokākaltsīn!”

Mm, yōā..., yōtlakwāto nē ōn, Ko..., Ākets..., yō īn, Konējoh, kāmpa *huerta*. Āman i wāhlaw, yōwālātlitikīs de milá kochis. Mm, kine, “¡Nokākaltsīn!”

Tēh, āman ōtsatsik, kētla ōkinānkilih. Kihlia, “¡Ooooooh! ¡Je!”

“¿Ma īn, kānōnōn? ¿Ā’inōnōn wāhnāwati? Niman nō nokaltsi..., nokākaltsīn, yō xwel tlatowa yā yō tlāhli.

Ah, deporsín pa nemi yekatsīn. Tēh, xnikalakis. *Mejor* sē *lado* sapa i niaw.”

I kwahli, tēh, xkaman ōkikwakeh, yō ōn, Konējoh. Piri yō nekwanitiw kāmpa, kāmpa kita kochi. Yō nekwanitiw. Mm.

Tēh i kwahli, tēh, sahkón ō..., ōkíchīw. Ōkichīw, tēl. Ōtlakwah. Ōme ōpanōk kwarēsmaħ lāman. I kwahli, sampa ōnokāw, tēh, Konējoh. Xok ya’ah ōkwāhpanōltih nānika.

⁸⁵ Mm, sahkón. Sahkón, san pitelōntsīn. Xmās weyak. Kwākōn san yōtsīn ōn.